

ГОЛОД В УКРАЇНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)

Мирослава Антонович

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ ЯК ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ:
СУБ'ЄКТИВНА СТОРОНА ЗЛОЧИНУ*

Відмінною рисою злочину геноциду від злочинів проти людства є наявність наміру знищити, цілком або частково, будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку. Наявність такого наміру разом із суб'єктом (суб'єктами) злочину становить суб'єктивну сторону цього злочину — *mens rea*. Об'єктивна сторона злочину геноциду, а саме вчинені діяння: вбивство; заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу; навмисне створення таких умов життя, що розраховані на цілковите або часткове фізичне винищення; заходи, розраховані на запобігання дітородінню; примусове передавання дітей, не відрізнялись би від інших злочинів проти людства, якби в них не був особливий об'єкт – одна із зазначених вище груп. Звідси випливає важливість дослідження суб'єктивної сторони злочину геноциду. Визначення моменту виникнення наміру радянської влади організувати Голодомор 1932-1933 років в Україні є вкрай важливим як для класифікації цього злочину як геноциду, так і для встановлення його хронологічних рамок.

У цій статті буде розглянуто Голодомор 1932-1933 років як кульмінацію геноциду проти української нації, як одну з геноцидних дій комуністичного режиму проти української нації в серії аналогічних дій, які були виділені Рафаелем Лемкіним у статті “Радянський геноцид в Україні”. Він представив геноцид в Україні як намір режиму знищити українську націю в чотири стадії: 1) знищення інтелігенції – мозку нації у 1920-му, 1926-му і знову в 1930-1933 роках; 2) знищення національної Церкви – “душі” України між 1926 і 1932 роками, і пізніше подібної долі зазнала Українська Католицька Церква; 3) винищення значної частини українських селян – хранителів традицій, фольклору та музики, національної мови та літератури, національного духу України через зморювання голодом; 4) фрагментація українського народу через змішування українців з іншими національностями шляхом переселень [1, с. 37].

Наявність наміру знищити цілком або частково групу як таку є надзвичайно важливою для кваліфікації злочину як геноциду, а саме для встановлення того, чи держава порушила свої зобов'язання згідно з Конвенцією ООН про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього 1948 року (надалі – Конвенція про геноцид). На це особливу увагу звернув Міжнародний Суд Справедливості ООН (надалі – МСС), коли у відповідь на звернення Федеративної Республіки Югославія у 1999 році до МСС щодо вжиття превентивних тимчасових заходів проти НАТО, Суд у своєму наказі (*order*) зазначив, що у вирішенні цієї справи по суті не виглядає, що бомбардування НАТО включало елемент наміру знищити групу людей як таку [2]. Інший приклад важливості встановлення, чи був намір знищити, цілком або частково, певну групу, і чи ці дії приписуються державі – справа Боснії-Герцеговини проти Югославії щодо застосування Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього. У своєму наказі по цій справі МСС визнав існування до великої міри ймовірності того, що акти геноциду мали місце [3].

Серед обставин, які можуть свідчити про наявність наміру здійснити геноцид, Міжнародний кримінальний трибунал щодо Руанди відзначав масштаб і природу вчинених звірств, факт умисного чи систематичного винищення жертв певної групи, загальну політичну доктрину виконавців злочину, повторення таких актів, промови і проекти, що готували ґрунт для знищення [4].

Як зазначає Лорі Малксоо, злочин геноциду може мати два рівні. Перш за все, це індивідуальний злочин, і в цьому випадку питання полягає в тому, чи ця конкретна особа діяла з наміром знищи-

* Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України; Інститут історії України НАН України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Національний університет “Києво-Могилянська академія”. — К., 2013. — 364 с. — С. 219–226. — Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?litera&id=9254>

ти певну групу. Однак геноцид може також мати “державний рівень”: він може бути спланований і організований декількома індивідами, які діють як вищі державні органи. Їхній (“державний”) намір не обов’язково передбачає геноцидний намір державних службовців нижчого рівня [5, с. 780] і не доводить автоматично, що, наприклад, службовець НКВС, виконуючи наказ керівника, готував і здійснював масові депортації і мав намір вчинити злочин геноциду (had a *dolus specialis* of the crime of genocide).

Такий намір слід доводити в кожному окремому випадку [5, с. 780, 785]. Л. Малксоо посилається на Джеймса Мейса, який справедливо зазначає в контексті сталінських репресій, що “за таких обставин підлеглі могли бути абсолютно необізнаними з основною причиною (*rationale*) таких дій або офіційна причина могла не відповідати реальності. У такій ситуації не залишається іншого вибору, ніж спробувати екстраполювати намір з доказів, що випливають з обставин [6, с. 118].

Відповідь на запитання, чи був намір організувати Голодомор індивідуальним наміром Сталіна, чи колективним наміром провладної верхівки СРСР/УРСР, може дати лише ретельний аналіз нормативно-правових актів та інших документів, виконання яких призвело до Голодомору 1932-1933 років, а також аналіз відомих фактів і обставин. Сам термін “колективний намір” не завжди сприймається однозначно. Він може означати або спільні дії групи людей, які мають однаковий намір для досягнення однієї мети, або ж індивідуальні дії багатьох людей, які координуються для досягнення однієї мети. Як вважає Леррі Мей, злочин геноциду базується якраз на другому виді колективного наміру. “Це не просто складання (агрегація) намірів, а певний вид не агрегованого колективного наміру, який обдумується (обмірковується, розраховується) в міжнародному злочині геноциду” [7, с. 115-116]. Як зазначає Л. Мей, якщо аналізувати геноцид за моделлю Голокосту, легко виділити колективний намір, показавши, що Гітлер і його поплічники планували знищення євреїв дуже детально і потім ініціювали свій план. Отже, “планування разом з ініціюванням є формою колективного наміру, оскільки план організовує дії багатьох людей і спрямовує ці дії на знищення певної групи” [7, с. 116].

Питання індивідуального наміру в злочині геноциду на відміну від інших злочинів має дещо іншу площину і полягає не в тому, чи індивід має намір вчинити геноцид, а в тому, чи існує колективний план, у якому індивід братиме участь, чи індивід знає про мету злочину, включаючи мету знищити групу. Ті, хто планують геноцид, — організатори і підбурювачі, як правило, самі не чинять актів геноциду, не вбивають і не чинять інших актів, зазначених у статті II Конвенції про геноцид. Саме тому важливою у світлі колективного наміру є стаття III Конвенції про геноцид, яка криміналізує не лише акт геноциду, а й змову з метою вчинення геноциду, пряме і публічне підбурювання до вчинення геноциду, замах на вчинення геноциду і співучасть у геноциді. Саме акти планування, підбурювання та організації геноциду підтверджують наявність колективного наміру в цьому злочині.

Найчастіше намір вчинення Голодомору аналізують в хронологічних рамках 1932-1933 років і пов’язують з прийняттям низки нормативно-правових актів центральних та республіканських органів влади. Крім того, вчені вбачають підтвердження такого наміру у багатьох історичних документах, мемуарах та свідченнях.

Разом з тим, як зазначав Міжнародний кримінальний суд, висновок про існування наміру вчинити геноцид і усвідомлення цього можна робити з відповідних фактів і обставин [8]. Тобто, намір не обов’язково має бути чітко зафіксований у документах чи висловлений у публічних усних промовах. Про нього можна стверджувати, виходячи з фактів і обставин злочину. Як вирішив МСС у справі Боснії-Герцеговини проти Югославії, достатньо, щоб держава знала чи повинна була знати про серйозну небезпеку того, що злочин геноциду буде вчинено [3].

Про підготовку до масового винищення українських селян голодом можемо говорити, починаючи з першого голоду на півдні України 1921-1923 рр., коли “про голодуючих українських селян держава постаралася забути. Газетам було заборонено висвітлювати становище на півдні України” [9, с. 11]. У резолюції ЦК КП(б)У при обговоренні питання “Про кампанію щодо боротьби з голодом” зазначалося “Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога районам, що постраждали від неврожаю, може бути цілком надана своїми губернськими або повітовими засобами”. І хоч голод на півдні України в 1922 р. було офіційно визнано, це визнання виявилось “багато в чому декларативним не лише тому, що не всі неврожайні райони мали статус голодуючих, а також й тому, що навіть ті губернії, що його набули, не отримали пільг, подібних голодуючим регіонам РСФРР” [10, с. 53]. Центральні органи не поспішали зі зниженням продовольчого податку в неврожайних місцевостях України, а місцеві продоргани продовжували його стягувати, незважаючи на голодування населення. Цей досвід продподатку вочевидь був використаний у ході планування Голодомору 1932-1933 років.

Не можна не погодитися з В. І. Марочком, О. М. Веселовою та О. М. Мовчан у тому, що Голодомор 1932-1933 років був спричинений насильницькою суцільною колективізацією, хлібозаготівлями, політикою розкуркулення, масовим терором тоталітарного режиму проти селян України. Він стався “внаслідок насильницького запровадження комуністичної доктрини в сільському господарстві, яку українські селяни не сприйняли, тому що від діда-прадіда займалися хліборобством на власній землі” [10, с. 54]. Основною причиною Голодомору, як зазначено [10, с. 83-84], була розверстка, яку повтор-

но запровадили у січні 1928 р. Вже маючи досвід 1921-1923 років і знаючи, до чого приводить податок, до нього свідомо повернулись у 1928 році. У грудні 1928 року, коли до Харкова приїхав секретар ЦК ВКП(б) В. Молотов, для України визначили хлібозаготівельний план в 265 млн пудів, а вже в січні 1929-го він був збільшений ще на 30 млн пудів. Це відбувалось у той час, коли українські селяни вже голодували, і про це було відомо центральним органам влади.

Слово “голод” вживалося самими учасниками Пленуму ЦК КП(б)У в листопаді 1928 р. Зокрема, голова ВУЦВК Г. Петровський 4 листопада 1928 р. висловився таким чином: “.стара Росія викидала на експорт 700 млн пуд. хліба, а тепер ми не лише не маємо такого експорту, але всередині країни у нас голод. Г. Петровський гостро скритикував виступи самих учасників Пленуму (наприклад – Трильського), які у присутності наркома торгівлі СРСР оминули “страждання, голод, що їх переживає населення в голодуючих округах”. Відбулося це, на думку голови ВУЦВК, через побоювання партійців бути звинуваченими у правому ухилі, їх паралізацію жахом” [11, с. 19].

Вже тоді наголошували на потребах враховувати тісний зв'язок між “хлібним” і “національним” питанням в Україні. Зокрема, голова ДПУ УСРР В. Балицький на Пленумі поінформував присутніх про значне пожвавлення “антирадянських елементів” на селі, навівши конкретні приклади антирадянської агітації, “забарвленої” в націоналістичні кольори [10, с. 19-20].

Як справедливо зауважує Л. Гриневич, головною причиною українського голоду 1928-1929 років “стали все-таки не природні катаклізми, а урядова політика творення голоду. Її вочевидь слід уважати *mens rea* (тобто наміром. – М. А.). Старанно ховаючи від “ворожого капіталістичного оточення” всім відоме вкрай складне становище в країні, сталінське керівництво під час загострення продовольчої кризи не пригальмувало темпів надзвичайно витратного за своєю суттю промислового ривка країни, відкинуло численні пропозиції ззовні завезти до СРСР достатню кількість хліба (навіть і в кредит), не припинило експорту харчів., потрібних у самій країні, зробивши врешті ставку на “раціональний” внутрішній перерозподіл продуктів – перерозподіл, який хіба що був здатний порятувати від голоду якусь одну частину населення, прирікаючи на голодування іншу” [12, с. 149]. Поставивши в 1927-1928 рр. понад 20 млн пудів хліба за кордон і понад 147 млн пудів хліба на внутрішньосоюзний ринок, Україна опинилася сам на сам з голодом 1928-1929 рр. Отже, репетицію Голодомору 1932-1933 років було проведено і повторено в значно жорсткіших квотах і умовах у 1932-1933 роках. Можемо стверджувати, що планування Голодомору розпочалося саме в 1928 році.

Пізніше в 1932 році голод був штучно викликаний встановленням непомірних квот на зерно та вилученням спершу всього зерна, що було у селян, а потім і всіх харчів. Серед правових джерел це підтверджується, передусім, у нормативно-правових актах, прийнятих радянськими партійними органами СРСР і УСРР. Зокрема, 25 жовтня 1932 року під головуванням С. Косіора Політбюро ЦК Компартії більшовиків України (КП(б)У) ухвалило постанову “Про необхідність подолання відставання України у виконанні плану хлібозаготівель” [13], якою в десять разів збільшено річний план. 30 жовтня 1932 року Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову “Про заходи по посиленню хлібозаготівель” [13], за якою від місцевих органів влади вимагалось не допустити продажі зерна та виробничих товарів в Україні і посилити судові репресії.

У постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР “Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західних областях” від 14 грудня 1932 р. [14] чітко простежується наляканість влади перед результатами українізації, яка вийшла за “дозволені” рамки, та безпосередній зв'язок політики хлібозаготівель і результатів українізації. Хлібозаготівлі мали стати методом придушення соціального і національного опору. Зокрема, в п. 6 ЦК ВКП(б) і РНК СРСР відзначають, що замість правильного більшовицького проведення національної політики у низці районів України українізація проводилася механічно, без урахування конкретних особливостей кожного району, без ретельного підбору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям та іншим створення своїх контрреволюційних осередків і організацій.

З метою розгрому опору хлібозаготівлям куркульських елементів та їхніх “партійних” і безпартійних прислужників у постанові “Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області” ЦК ВКП(б) і РНК СРСР було ухвалено, серед іншого, таку пропозицію: запропонувати ЦК КП(б) і РНК УСРР звернути серйозну увагу на правильне проведення українізації, усунути механічне проведення її, вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій, ретельно підбирати та виховувати українські більшовицькі кадри, забезпечити систематичне партійне керівництво і контроль за проведенням українізації.

Отже, Голодомор в Україні, організований у 1932-1933 роках, закорінений у голоді 1921-1923 років. Початок його планування сягає, вочевидь, 1928-1929 років, коли через політику “подолання недороду”, через введення розверстки в Україні фактично проводилася репетиція майбутнього Голодомору. Оскільки основні нормативно-правові акти щодо заходів, які неминуче мали привести до Голодомору, ухвалили центральні органи влади і потім фактично дублювали органи влади в УСРР, маємо підстави говорити про колективний намір знищити українську націю шляхом вимушеного голодування її основної частини — українських селян.

Література

1. Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні : [стаття 28 мовами] / Рафаель Лемкін; ред. Роман Сербин. — К. : Майстерня книги, 2009.
2. Legality of the Use of Force (FRU v. UK) (Request for Interim Measures) // I. L. M. — 1999. — Vol. 38. — Para. 35; Legality of the Use of Force (FRY v. France) // I. L. M. — 1999. — Vol. 38. — Para. 27.
3. Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v Yugoslavia) // ICJ Reports. — 1993.
4. Prosecutor v. Acajesu // ICTR-96-4-T. — Paras 523–524.
5. Malksoo L. Soviet Genocide? Communist Mass Deportations in the Baltic States and International Law // Leiden Journal of Int'l Law. — 2001. — Vol. 14.
6. Mace J.E. Genocide in the USSR // Genocide. A Critical Bibliographic Review / I. W. Charny (Ed.). — 1988.
7. May L. Genocide. A Normative Account. — Cambridge University Press, 2010.
8. Elements of Crimes // The Official Journal of the ICC [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.icc-cpi.int/Menus/ICC/Legal+Texts+and+Tools/>
9. Кульчицький С. Схожість і відмінність радянських голодів 20-х, 30-х і 40-х років // Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 : Злочини проти народу. — 2-е вид., допов. — К.; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2000.
10. Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 : Злочини проти народу. — 2-е вид., допов. — К.; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2000.
11. Гриневич Л. Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927–1933. — Т. I : Початок надзвичайних заходів. Голод 1928–1929 років. — Книга 2. — К. : Критика, 2012.
12. Гриневич Л. Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927–1933. — Т. I : Початок надзвичайних заходів. Голод 1928–1929 років. — Книга 3. — К. : Критика, 2012.
13. <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Pyrig-1932.php>
14. Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР “Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західних областях” від 14 грудня 1932 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Pyrig-1932.php>

Володимир Василенко

КВАЛІФІКАЦІЯ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 рр.

В УКРАЇНІ ЯК ЗЛОЧИНУ ГЕНОЦИДУ І ПОСТАНОВА АПЕЛЯЦІЙНОГО СУДУ м. КИЇВ ВІД 13 СІЧНЯ 2013 р.*

Цілеспрямоване і масове вимордовування українців голодом у 1932-1933 рр. є тяжким міжнародним злочином, незалежно від того, чи кваліфікувати його як геноцид (genocide), чи як винищення (extermination).

Проте цивілізоване ставлення до вшанування пам'яті жертв українського Голодомору, елементарні почуття справедливості, гуманності та людської солідарності зумовлюють потребу в належній і чіткій юридичній оцінці нашої національної трагедії у світлі положень Конвенції ООН від 9 грудня 1948 р. про запобігання злочину геноциду та покарання за нього¹ і відповідно до законодавства України, зокрема ст. 442 “Геноцид” Кримінального кодексу України².

В Україні першим правовим актом, що в загальній формі кваліфікував Голодомор як акт геноциду, був Закон України “Про Голодомор 1932-1933 років в Україні”, ухвалений Верховною Радою України 28 листопада 2006 р.³ Стаття 1 цього Закону встановила: “Голодомор 1932-1933 років в Україні є геноцидом українського народу”. Закон став політико-правовим підґрунтям для проведення масштабного офіційного розслідування обставин та наслідків вчинення в Україні геноцидного вбивства мільйонів українців штучно організованим голодом. Розслідування розпочалося у травні 2009 р., коли Служба безпеки України порушила кримінальну справу № 475 за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932-1933 рр. за ознакою злочину, передбаченого ч. 1 ст. 442 Кримінального кодексу України⁴. Йому передували ретельний аналіз багаторічних досліджень українських істориків, вивчення введених ними в науковий обіг численних документів радянських архівів та систематизація нових архівних документів, пошук свідків. Теоретичним і методологічним підґрунтям розслідування став творчий доробок українських правників⁵.

Порушуючи кримінальну справу, СБУ керувалась як нормами національного законодавства, так і нормами тих міжнародних договорів, які, відповідно до статті 9 Конституції України та статті 3 Кримінального кодексу України, становлять частину кримінального права України: йдеться, крім

*Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України; Інститут історії України НАН України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Національний університет “Києво-Могилянська академія”. — К., 2013. — 364 с. — С. 193–198. — Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?litera&id=9254>

¹ Конвенція набула чинності 12 січня 1951 р. Україна ратифікувала Конвенцію 22 липня 1954 р.

² Кодекс ухвалено Верховною Радою України 5 квітня 2001 р., набув чинності 1 вересня 2001 р.

³ Відомості Верховної Ради України, 2006, № 50, ст. 504. Набув чинності з моменту опублікування.

⁴ Постанова від 22 травня 2009 р. “Про порушення кримінальної справи і прийняття її до свого провадження” за підписом начальника першого відділу першого Управління Головного слідчого управління Служби безпеки України підполковника юстиції Удовиченка В.М. (Текст Постанови див. в кн. “Голодомор 1932-1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом”. — К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2013. - С. 229-231 (додатки).

⁵ Див. В. Василенко “Голодомор 1932-1933 років в Україні як злочин геноциду. Правова оцінка”. — К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 2009; В. Василенко. Кримінальна справа “Голодомор – 1932-1933”: правові колізії чи нехтування пам'яттю жертв? // Дзеркало тижня. — 2009. — № 22, 20–26 черв.